

*В. В. Володзько**V.V. Volod'ko*

РОЛЬОВА ТЕОРІЯ В СУЧАСНІЙ СОЦІОЛОГІЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Abstract. The basic sociological theoretical approaches to the consideration of the notion of "role" are analyzed. On the basis of this analysis, two main theoretical perspectives (the interactional and structural ones) are separated, and the specificity of the comprehension of the notion in each of the perspectives is studied.

На сучасному етапі розвитку соціологічної думки рольова теорія зіткнулася з цікавою дилемою. З одного боку, поняття "роль" є одним з найпоширеніших концептів, певним "метаконструктом", який використовується не лише в соціології, а й в багатьох інших соціогуманітарних дисциплінах (психологія, антропологія тощо) [1, с. 2421]. Це свідчить про важливість зазначеного поняття в соціальній теорії. З іншого боку, широке використання поняття "роль" призводить до концептуальної плутанини та суперечливих інтерпретацій цього поняття і пов'язаних з ним категорій.

У вітчизняній соціології, як і в інших соціогуманітарних дисциплінах, поняття "роль" теж широко використовується, проте майже не зустрічається належна теоретична операціоналізація цього поняття з врахуванням існуючих недоліків основних підходів. З огляду на це ми поставили собі за мету заповнити наявну прогалину. Досягнення цієї мети потребує виконання таких завдань: 1) компаративний аналіз основних теоретичних підходів до розгляду поняття "роль"; 2) виявлення можливостей та обмежень існуючих рольових перспектив; 3) визначення специфіки соціологічного підходу до поняття "роль".

У цій статті спираємось на публікації таких авторів, як Б. Біддл (B. Biddle), П. Бергер (P. Berger), Дж. Тьорнер (J. H. Turner), Р. Тьорнер (R. H. Turner), І. Гоффман (I. Goffman), Р. Лінтон (R. Linton), Т. Парсонс (T. Parsons), П. Горностай, О. Куценко, С. Макєєв, І. Кон тощо, котрі вивчали різні аспекти цієї широкої проблеми.

Рольова теорія (особистості), чи теорія ролей, об'єднує низку підходів до розгляду такої характерної риси людської поведінки, як тенденції до

формування типових поведінкових моделей (patterns) чи ролей, що можуть бути передбачені за умови знання соціального контексту [1, с. 2415]. У цій теорії особистість є сукупністю соціальних ролей, які вона засвоює та виконує згідно з нормами і зразками, прийнятими в суспільстві.

У найбільш узагальненому розумінні термін “роль” (від фр. *rôle* – становище, список, перелік) позначає типову реакцію на типові очікування [2, с. 91]. Поняття “роль” почали систематично використовувати у 20–30-х рр. ХХ ст. у своїх працях Дж. Мід, Р. Парк, Г. Зіммель, Я. Морено та Р. Лінтон. Інтерес до цього поняття виник у контексті дискусій про те, як місце людини в структурі суспільства зумовлює індивідуальну поведінку, і навпаки. Для того щоб з’ясувати це питання, дослідники почали фокусувати увагу на концепції ролі, в межах якої індивіди розглядалися як такі, що грають ролі, закріплені за певними позиціями в ширшій мережі соціальних позицій [3, с. 377]. Аналіз наукової літератури з проблеми ролей засвідчує наявність такої основної риси досліджень цього феномену, як міждисциплінарність, тобто про існування різних дослідницьких підходів до тлумачення та розв’язання питань, пов’язаних із роллю та спорідненими з нею концепціями¹. Наприклад, у психології роль розглядається як структура міжособистісної взаємодії індивідів. Основний акцент робиться на *індивідуальній* специфіці розуміння та виконання ролі. Навіть при розгляді соціальних ролей, про що детальніше буде далі, психологів цікавлять передусім їх приватні аспекти. Так, сімейні ролі розглядаються перш за все як інтимні, часто неповторні конструкти, що забезпечують міжособистісне спілкування та взаємодію між членами сім’ї. Для соціологів ці самі ролі є цікавими з точки зору їх *соціального* виміру: яким чином ролі продукуються, яким є їх місце та значення в процесі відтворення сімейного життя, які очікування та правила вони пропонують тощо. Оскільки об’єктом нашої уваги є місце рольової теорії в структурі соціологічного знання, а також основні напрями теоретизування в межах соціологічної версії рольової теорії, ми зосередимось лише на специфіці цієї дисципліни, обмежившись вищезазначеними зауваженнями щодо розуміння феномену ролі в психології.

¹Перші теоретичні та емпіричні дослідження феномену ролей, незважаючи на різні методологічні позиції їх авторів, мали важливе значення для багатьох соціогуманітарних наук, особливо для соціології і психології. Саме тому віднесення дослідника до якоїсь однієї дисципліни є доволі умовним, адже їхні доробки широко використовують різні науки. Наприклад, символічний інтеракціонізм, особливо у версії Дж. Міда (хоча сам він відносив себе до соціального біхевіоризму), використовується і в соціології, і в психології [4], а інтерпретація ролі Р. Лінтоном мала вплив і на соціологічну версію структурного підходу (особливо структурного функціоналізму), і на розробки в антропології тощо [5, с. 512].

Головним предметом соціологічного аналізу є соціальні аспекти ролі: значення соціального в конструюванні індивідуальних ролей, зокрема рольових наборів, що визначаються в межах певної соціальної позиції особистості; розміщення та ієрархія ролей у соціальній структурі, а отже, і місце індивіда в системі соціальних координат. Концепція ролі передбачає соціальну зумовленість індивідуальної діяльності, що ґрунтується на повторюваних зразках [6, с. 399]. Соціологія вивчає, передусім, творення та функціонування так званої соціальної ролі, яку розглядають як сукупність норм, очікувань та правил, що визначають поведінку людини залежно від її соціальної позиції. Р. Тьорнер визначає соціальну роль як всеосяжну модель поведінки і настанов, що конституують стратегію дії в сукупності періодично повторюваних, *типових (курсив наш. – В. В.)* ситуацій, які більшою чи меншою мірою соціально ідентифікують як реальність [7, с. 87]. Він пропонує ґрунтовну класифікацію соціальних ролей, виділяючи чотири типи таких ролей: *базові ролі*, що міцно укорінені в суспільстві (гендерні чи вікові ролі); *структурно-статусні ролі*, які закріплені за певною соціальною позицією в конкретній соціальній системі (професійні чи сімейні ролі); *функціонально-групові ролі*, що їх формально не визнають та які не закріплені за певною позицією, проте наявні в соціальному рольовому репертуарі (роль посередника чи “третейського судді”); *ціннісні ролі*, виконання яких передбачає підтвердження чи відхилення деяких загально визнаних цінностей (ролі героя, святого, злочинця) [7, с. 87–88]. Важливим є те, що дослідження структурно-статусних ролей неможливе без врахування особливостей базових ролей [7, с. 101]. У цій статті йдеться переважно про *індивідуальну соціальну роль*, тобто ту, яка виконується індивідом, хоча існують також іншого ґатунку ролі, носіями яких можуть виступати групи, колективи, спільноти і навіть окреме суспільство як таке.

Дж. Тьорнер, розглядаючи структуру соціологічної теорії, виділяє п'ять основних перспектив чи орієнтацій²: функціоналістську, конфліктологічну перспективу, обміну, інтеракціоністську та структуралістську [3, с. 30]. Власне рольову теорію він відносить до інтеракціоністської перспективи [3, с. 367]. На нашу думку, саме таке позиціонування рольової теорії в межах

²Варто зауважити, що Дж. Тьорнер не використовує поняття “парадигма” з декількох причин. На його думку, у соціології ще немає достатньо когерентних, точних та систематизованих теоретичних напрямів, які б могли творити парадигми. Інакше кажучи, соціологія є пре-парадигмальною (pre-paradigmatic) дисципліною. Крім цього, зловживання використанням поняття “парадигма” призвело до втрати ним усіх його значень. Дж. Тьорнер розцінює соціологію як серію перспектив чи орієнтацій, у межах яких відбуваються теоретичні розробки, проте ці перспективи ще не творять парадигми в такому самому значенні, як у природничих науках [3, с. 29].

загальної соціологічної теорії пов'язане з природою ролей та особливостями їх функціонування, адже завдяки засвоєнню ролей (рольового набору) індивід чи група індивідів здатні взаємодіяти (to interact) з іншими індивідами, групами, соціальними інститутами.

В історії розвитку соціологічної думки роль і пов'язані з нею концепції розглядалися в контексті різних теоретичних перспектив: структурного функціоналізму, символічного інтеракціонізму, конфліктологічного напряму тощо. Із багатьох класифікацій рольових теорії ми виокремили класифікації двох відомих соціологів – Дж. Тьорнера та Б. Біддла з огляду на те, що їхні доробки дають уявлення про рольові перспективи загалом (Б. Біддл) і в соціологічній теорії зокрема (Дж. Тьорнер), а також зважаючи на їхні успішні спроби інкорпорувати у своїх роботах результати досліджень як класиків соціології, так і соціологів другої половини ХХ ст. **Дж. Тьорнер** виділяє в рольовій теорії два головні підходи (у його власній термінології – “теорії”, хоча він одразу ж зауважує, що через нестачу теоретичного синтезу в межах цих підходів їх означення “теоріями” проблематичне): *структурний* та *процесуальний* [3, с. 410]. Ці два підходи є певними узагальненнями на основі багатьох структурних концептуалізацій ролей у першому випадку, а також синтезом різних версій символічного інтеракціонізму, здійсненим Р. Тьорнером, у другому випадку. Як нам видається, така класифікація дає змогу зробити загальні висновки про характер та ступінь розробленості рольової проблематики в соціології, але за її допомогою не можна глибше простежити розуміння та інтерпретацію цього феномену багатьма видатними постатями класичної соціологічної думки в межах зазначених підходів. Інший американський дослідник, **Б. Біддл**, виділяє п'ять основних перспектив у рольовій теорії: *функціоналізм*, *символічний інтеракціонізм*, *структурний*, *організаційний та когнітивний підходи*. Перші два підходи³ та частково третій (поряд з антропологією) і четвертий (поряд з індустріальною психологією та деякими економічними школами) підходи застосовуються в соціології [8, с. 74]. У цій класифікації (до уваги беремо ті рольові перспективи, що використовують переважно в соціології) не враховуються такі напрямки теоретизування, як конфліктологічна соціологічна перспектива (йдеться, насамперед, про доробок Р. Дарендорфа)⁴ та інтерпретативні підходи. Хоча

³ Про те, що символічний інтеракціонізм також поширений у психології, а структурний підхід – у антропології, див. прим. 1.

⁴ Б. Біддл звертає увагу на те, що рольові конфлікти найбільш масштабно досліджуються в організаційній перспективі, що зрештою не дивно з огляду на її прикладний характер [8, с. 74]. Проте проблема конфлікту в соціології, зокрема рольового конфлікту та рольової дистанції, досліджується також у конфліктологічному напрямі та символічному інтеракціонізмі.

представники останніх переважно не вживали поняття “роль” прямо, проте їхні роздуми можна опосередковано використовувати в рольовій теорії.

З огляду на це ми пропонуємо свою класифікацію основних підходів до поняття “роль” та споріднених з нею концепцій, які об’єднуються в межах двох основних соціологічних перспектив: *інтераціоналістської* та *структурної*. У центрі уваги *інтераціоналістської* перспективи, що включає в себе символічний інтераціоналізм (Дж. Мід, І. Гофман, Р. Тьорнер) та інтерпретативізм (А. Шюц, П. Бергер і Т. Лукман, Г. Гарфінкель), стоїть соціальна взаємодія, в основі якої лежить соціальна дія, завжди орієнтована на “інших”. Різними є лише акценти. Наприклад, символічний інтераціоналізм концентрується на соціальній комунікації людей, на тому, як можлива соціальна взаємодія; феноменологія досліджує духовну взаємодію – поняття суб’єктивного смислу соціальної дії, як можливе становлення соціального досвіду індивіда та використання його у взаємодії з іншими. Етнометодологія розглядає конкретні механізми соціальної дії і взаємодії в повсякденному світі. Постійна динаміка та процесуальність характеризують загалом цю перспективу. Всі вищезазначені підходи концентрують увагу переважно на тому, як поведінка індивіда чи соціальна взаємодія зумовлюють соціальну реальність. Крім того, соціальна взаємодія та роль тісно пов’язані між собою, і саме цей зв’язок значною мірою визначає особливості поняття “роль”. Саме інтераціоналізм вважають окремою соціологічною перспективою, що охоплює всі перелічені вище напрями, в Дж. Тьорнера [3, с. XV–XVII]; символічний інтераціоналізм – одна з трьох головних парадигм у Дж. Масіоніса [9, с. 45] та один з чотирьох основних теоретичних підходів у соціології Е. Гідденса [10, с. 647]⁵.

Головною категорією *структурної* перспективи, що включає в себе доробки Р. Парка⁶, Р. Лінтона, структурних функціоналістів (Т. Парсонса, Р. Мертона), марксистський та конфліктологічний (Р. Дарендорф) рольові

⁵ Хоча варто зауважити, що серед учених нема єдиної позиції стосовно того, які саме підходи варто включати в цю перспективу та навіть як її називати. Ось лише деякі з варіантів: “гуманістично орієнтована соціологія”, “інтерпретативні парадигми сучасної соціології”, “інтерпретативно-інтераціоналістська перспектива” тощо.

⁶ Віднесення поглядів Р. Парка – американського соціолога, що відомий насамперед як представник Чиказької емпіричної школи в соціології – до структурної перспективи, можливо, насторожить проникливого читача. Проте, як уже згадувалося вище, до уваги беруться власне ті доробки вчених, що мають важливе значення для теорії ролей. Головним критерієм тут є бачення проблеми ролей різними дослідниками незалежно від їх наукової орієнтації. Р. Парк у деяких своїх працях викладає своє бачення поняття ролі, що є синтезом, з одного боку, ідей Дж. Мід, а з іншого – більш структурно орієнтованого бачення цього феномену. Саме ця структурна орієнтація позиції Р. Парка стала підставою віднесення його до структурного напрямку [3, с. 377–378].

підходи, є поняття структури. Як і в попередньому випадку, різниця полягає лише в акцентах: структурні функціоналісти (чи функціоналісти) зосереджують увагу, зокрема, на складових та умовах функціонування соціальної системи, функціях її різних частин; марксистки акцентують насамперед на характеристиках класової структури суспільства. Серед учених немає єдиної думки стосовно того, які підходи чи теорії доцільно включати в цю перспективу⁷. У нашій статті ми об'єднали вищезазначені підходи в межах цієї орієнтації з огляду на декілька причин. По-перше, всі ці підходи наголошують на тому, як участь у суспільному житті зумовлює поведінку індивіда. По-друге, що особливо важливо, розуміння ролі і структури в їхніх теоретизуваннях має багато спільних рис. Детальніше про цей аспект буде далі.

Розглянемо спочатку основні підходи інтеракціоністської перспективи.

Інтеракціоністська перспектива

Символічний інтеракціонізм. Центральне місце в творчості Дж. Міда посідає проблема становлення особистості та соціальної взаємодії. У ході цієї взаємодії, що є рольовою за своїм характером, відбувається становлення соціального “Я” спочатку через “прийняття ролі іншого” (taking the role of other), а згодом “узагальненого іншого”. “Прийняття ролі іншого” (у пізніших рольових теоріях – “емпатія”) – це здатність розглядати ситуацію з позиції іншої людини [13, с. 22]. Ролі встановлюють межі прийнятної поведінки індивіда в певній ситуації. Постійно переймаючи роль іншої людини, учасники взаємодії продукують спільну дію та засвоюють соціальні норми, формуючи таким чином свою соціальність.

У драматургічному підході І. Гоффмана, який ще розглядають як пізню версію символічного інтеракціонізму, поняття “ролі” посідає важливе місце; фактично, будь-яка дія людини розглядається як рольова поведінка. Особливо наголошують на перформативному характері ролі. Виконання ролі – це демонстративна поведінка людини чи групи людей (“актори”) перед іншими людьми (“глядачі”, “аудиторія”), а також спосіб впливу на них. Таким чином, роль розкривається і набуває свого значення в певних конкретних ситуаціях. Виконання (performance) є основним терміном для

⁷ Наприклад, Дж. Тьорнер виводить початки цієї перспективи від Е. Дюркгайма, К. Маркса, К. Леві-Стросса, потім говорить про культурний структуралізм П. Бурдьє, теорію структурації Е. Гідденса, макротеорію П. Блау та мережевий аналіз [3, с. XVII–XVIII]; вітчизняний дослідник С. Макеєв, розглядаючи сучасну структурну перспективу, виділяє, зокрема, теорію структурації Е. Гідденса, теорію “соціального становлення” П. Штомпки, конструктивістську теорію П. Бурдьє тощо [11], а от О. Куценко відносить цих теоретиків до діяльнісно-структурної перспективи (в її термінології – парадигми) [12, с. 27–28].

аналізу людської діяльності. Виокремлюють декілька різновидів виконання ролей, зокрема, залежно від ступеня віри індивіда у виконувану ним роль: це “щирі актори” (виконавці, що вірять у свою роль) або “цинічні актори” (виконавці, що не цілком “увійшли” у свою роль) [14, с. 49–54]. Для позначення дистанціювання індивіда від ролі, яку він виконує, оскільки ця роль суперечить його “Я”, І. Гофман запропонував термін “рольова дистанція”. Цей термін підкреслює недостатню особистісну залученість до виконання соціально нав’язаної ролі [15, с. 488–489].

Процесуальна рольова теорія Р. Тьорнера, як уже згадувалося вище, увібрала в себе різні версії символічного інтеракціонізму і, на думку автора, є наслідком однієї з найбільш вдалих спроб організації єдиної концептуальної рамки рольової теорії. Р. Тьорнер розглядає роль як “загальну конфігурацію відповідей при здійсненні “перемовин” (negotiation) людей в процесі формування соціальних відносин” [3, с. 426]. Він адаптує концепцію “прийняття ролі” Дж. Міда для опису природи соціальної дії таким чином: “прийняття ролі” є також “робленням ролі” (role making) у тому сенсі, що індивіди часто зустрічаються з приблизними культурними рамками, в яких вони мають “зробити” роль для того, щоб її зіграти; також індивіди можуть лише припускати, яку саме роль та як зіграють роль інші “актори”, тому вони змушені конструювати свою роль відповідно до ситуації [3, с. 427]. Остання умова передбачає, що процес інтеракції завжди непевний, полягає в постійній перевірці власних та чужих ролей. Таким чином, ролі в цій концепції вже не є звичайним “прогриванням” експектацій (очікувань) і вони не завжди прив’язані до позицій у соціальній структурі на противагу структурному розумінню ролі, про що детальніше подамо нижче. Фактично Р. Тьорнер пропонує таку концептуалізацію поняття “роль”, у якій наголошується на домінуванні процесу інтеракції над соціальною структурою.

Інтерпретативізм. А. Шюц, досліджуючи структури повсякденного світу, звертає увагу на специфічну форму соціальності в повсякденному житті – специфіку переживання наявності “Іншого” чи “Інших”, а також комунікацію з ними. Остання можлива завдяки загальному, інтерсуб’єктивно структурованому (типізованому) світові соціальної дії і комунікації. Саме цей типізований світ чи “типізоване знання має високосоціалізовану структуру, завдяки чому долається специфіка індивідуальних, само собою зрозумілих уявлень про світ” [16, с. 131]. Інакше кажучи, взаємна типізація світу індивідами завдяки здоровому глузду, що ґрунтується на певній культурі та історичному досвіді, сприяє формуванню більш-менш однакових знань і уявлень про цей світ та “Інших”.

П. Бергер і Т. Лукман у своїй відомій праці “Соціальне конструювання реальності” зауважують, що соціальні ролі з’являються внаслідок появи колективного знання про “взаємні типізації поведінки”. “Інститути втілюються в індивідуальному досвіді, – твердять вони, – за допомогою ролей” [17, с. 122]. Саме через імітацію, інтерналізацію ролей суспільство “входить в нас”, а ми робимо цей світ суб’єктивно реальним для себе. Ролі П. Бергер і Т. Лукман розуміють як інституціональну поведінку, а інститути – як правила, за допомогою яких суспільство скріплює свої внутрішні зв’язки. Важливим є те, що ролі дають інститутам можливість постійно існувати завдяки своїй присутності в досвіді живих індивідів. Інакше кажучи, лише будучи присутнім у виконуваних ролях, інститути можуть проявляти себе в актуальному досвіді [17, с. 122]⁸.

Особливу увагу на важливість конкретних соціальних ситуацій, в яких відбувається рольова взаємодія, звертає *етнометодологічний підхід*, розроблений Г. Гарфінкелем. Етнометодологи основну увагу зосереджують на вивченні механізмів дій людей (“Як вони це роблять?”). Мовні практики та “припущення розумності” того, що люди демонструють, є важливими умовами повсякденного взаєморозуміння. Г. Гарфінкель, як і А. Шюц, говорить про типізований життєвий світ, який люди конструюють і впорядковують відповідно до своїх “запасів знання” – акумульованого власного та чужого досвіду. Саме мова за допомогою багатьох правил дає змогу індивідам порозумітися. Повсякденне мовлення узгоджує рольову поведінку та рольові очікування в соціальних взаємодіях. Таким чином, роль не є навроє соціально детермінованою, але є результатом соціальної взаємодії індивіда з іншими індивідами. Перший має змогу інтерпретувати та “творити” роль відповідно до соціальної ситуації.

Ми виділяємо такі спільні моменти в розуміння суті та природи ролей в інтеракціоністській перспективі:⁹ роль – це загальна приблизна конфігурація “відповідей” (в широкому сенсі цього слова), якими володіє

⁸ Праця “Соціальне конструювання реальності” фактично спричинила переорієнтацію в соціології, спрямовану на проблеми розуміння та інтерпретації, а також на подолання протиставлення структури і дії [12, с. 29]. Базуючись, зокрема, на феноменології А. Шюца, П. Бергеру та Т. Лукману вдалося показати механізми та способи конструювання соціальної реальності, в якому взаємодіють і об’єктивовані соціальні структури, і активні соціальні актори.

⁹ Виняток тут становить лише розуміння ролі в праці П. Бергера і Т. Лукмана “Соціальне конструювання реальності”. Спільним з іншими підходами в межах інтеракціоністської перспективи її робить акцент на розумінні, інтерпретації та конструюванні і обстоювання позиції активного діючого суб’єкта, “творця соціальної реальності”, який в процесі її творення просто забуває про це, таким чином реїфікуючи світ. Проте поняття “роль” у цій праці розглядають, з одного боку, як вираз соціального інституту, а з іншого – як механізм, що забезпечує можливість реального існування інститутів у суб’єктивному світі індивідів шляхом їх реалізації в актуальній людській поведінці.

індивід для вирішення повторюваних (типових) ситуацій¹⁰. Тут дуже важливими є, по-перше, розуміння ролі як “загальної приблизної конфігурації “відповідей”, по-друге, активна позиція індивіда. Засвоєння ролі (“прийняття”, “роблення” ролі) відбувається в ході соціальної взаємодії, в основі якої завжди лежить соціальна дія. Оскільки індивід володіє лише приблизною конфігурацією відповідей, то логічним буде припустити, що кожна нова взаємодія буде більшою чи меншою мірою впливати на роль індивіда. Відповідно роль як продукт соціальної взаємодії постійно зазнає змін. У цій перспективі індивід фактично володіє всіма ресурсами і можливостями для конституювання соціальної реальності. За допомогою низки механізмів (мови, наявного типізованого знання, аналізу соціального контексту тощо) він може осмислювати та інтерпретувати свою роль та ролі інших і відповідним чином виконувати цю чи іншу роль. Можливість осмислювати та інтерпретувати ролі дає змогу говорити про те, що індивіди є істотами свідомими, обізнаними і певною мірою рефлексуючими творцями соціальної реальності. Соціальна реальність – це продукт взаємодій індивідів і джерело їхнього соціального досвіду, яким вони послуговуються для конструювання та відтворення соціального світу.

Розуміння ролі як результату соціальної взаємодії індивідів дає змогу говорити про динамічну природу цього феномену. Важливість мови, жестів, безпосереднього соціального контексту при (ре)конструюванні ролі лише засвідчує її непевність і мінливість. Типізоване знання, соціальний контекст, знання мови тощо окреслюють загальні контури можливої рольової взаємодії. Доведена до логічного завершення ідея “роблення ролі” фактично позбавляє “акторів” будь-яких точок опертя, адже кожний “актор” “робить” свою власну роль відповідно до засвоєного ним соціального досвіду; внаслідок цього у кожній окремій взаємодії породжується унікальна роль. Окрім цього, розмиті та неопераціональні дефініції, недостатня увага до культурних чинників, вага та значення яких у сучасному світі дедалі більше зростає, і відсутність будь-яких зовнішніх елементів, що впорядковують ролі, також свідчать про слабкі місця інтераціоналістської перспективи.

Структурна перспектива

Р. Парк – один з перших дослідників, хто розглянув ідеї Дж. Міда крізь призму ролей. Він наголошує на тому, що ролі пов’язані з позицією в соціальній структурі, яку займає індивід. Останній при цьому “завжди і всюди більш чи менш свідомо виконує роль” [3, с. 377]. Постійне виконання

¹⁰ Таке означення поняття ролі ґрунтується, зокрема, на розумінні ролі Р. Тьорнером. Див., наприклад: [3, с. 426], [7, с. 87].

різноманітних ролей сприяє становленню ідентичності (-ей) людини. Така позиція Р. Парка свідчить про поступове зміщення акцентів до проблеми впливу на індивіда соціальної структури.

Концепція соціальних статусів¹¹ та ролей, яку розробив американський антрополог і соціолог Р. Лінтон, сприяла подальшій кристалізації ідей про значення соціальної структури у формуванні поведінки індивідів. Р. Лінтон розглядав роль як "динамічний аспект статусу", що є похідним від соціальної системи і виконує незалежну функцію стосовно індивідів (18, с. 31). "Індивіду соціально приписаний певний статус, і він займає його стосовно інших статусів. Коли індивід приймає права та обов'язки, які конституують статус, і приводить їх у дію, він виконує роль" [18, с. 30].

Структурне розуміння природи ролей Р. Лінтоном згодом було формалізоване у *структурному функціоналізмі* Т. Парсонса. Поняття "роль" є однією з головних категорій у соціологічному вченні цього дослідника. Він розглядає роль (а не окремого актора) як одиницю соціальної структури; це "такий *наперед заданий (курсив наш. – В. В.)* організаційний сектор орієнтації актора, що конститує і визначає його участь у процесі взаємодії" [19, с. 448]. Будь-яка роль описується п'ятьма основними характеристиками: 1) емоційністю – одні ролі потребують стриманості, інші – розкутості; 2) способом отримання – одні ролі приписуються, інші – досягаються; 3) масштабом – одні ролі чітко сформульовані і суворо обмежені, інші – розмиті; 4) формалізацією – дія за точно визначеними правилами чи довільна; 5) мотивацією [19, с. 498]. Загалом у цій теоретичній перспективі ролі – це загальноприйняті нормативні очікування, що приписують та пояснюють поведінку індивідів, які, у свою чергу, займають певні соціальні позиції в стабільній соціальній системі [8, с. 70]. У процесі соціалізації індивіди засвоюють відповідні очікування та норми і розраховують на певні санкції за відповідну поведінку. Таким чином,

¹¹ Статус (від лат. status – положення, становище) у соціології розглядається в декількох значеннях. По-перше, у значенні, яке запропонував Р. Лінтон. Цей дослідник означає статус як: 1) позицію індивіда в структурі конкретної взаємодії; оскільки індивід є учасником багатьох взаємодій, то він володіє і багатьма статусами; 2) сукупність усіх статусів індивіда; 3) сукупність прав і обов'язків індивіда. Роль репрезентує динамічний аспект статусу. Ці два поняття невіддільні, оскільки не буває ролі без статусу і статусу без ролі [18, с. 30–31]. Отже, соціальний статус – це насамперед позиція індивіда в соціальній системі, яка визначає поведінку індивіда низкою прав та обов'язків. Роль пов'язує з поведінковою активністю індивіда. По-друге, поняття соціального статусу використовується в значенні престижу, коли він "позначає позицію індивіда стосовно певної публічно визнаної шкали чи ієрархії соціальної гідності" [6, с. 470] У такому значенні соціальний статус часто вживається у працях, пов'язаних із соціальною стратифікацією. По-третє, дедалі частіше статус пов'язується із життєвим стилем та певними типами поведінки [6, с. 470].

цей підхід дає змогу, по-перше, описати різні “частини” стабільної соціальної системи, по-друге, пояснити, чому ці стабільні системи є стабільними, і, по-третє, продемонструвати засоби, за допомогою яких підтримується ця стабільність. Поняття “рольовий набір”, яке запропонував американський соціолог Р. Мертон, широко використовується в соціології і сьогодні для характеристики сукупності ролей, що закріплені за певним статусом.

У *марксистській інтерпретації* ролі, з одного боку, наголошено на безособистісно-рольовому характері суспільства, але з іншого боку, ці безособистісні ролі не протиставлені індивідуальності людини, оскільки і ролі, і індивідуальність є продуктами історії [20, с. 44]. При аналізі соціальної структури суспільства марксизм надає вирішального значення класовій структурі та відповідно класовим ролям, щодо яких всі інші ролі другорядні та похідні [21, с. 562].

Конфліктологічний підхід. Аналітичне розрізнення особистості та соціальної позиції, яку вона займає з відповідними ролевими очікуваннями, передбачає, що завжди імовірним є конфлікт між “Я” людини, з одного боку, та ролями, які їй пропонуються і які вона виконує (змушена виконувати), з іншого. Такі стани описуються термінами “рольовий конфлікт” і “рольова напруга”. Поняття “рольовий конфлікт” використовується в декількох значеннях: по-перше, як *міжрольовий* конфлікт (традиційне предметне поле соціології), коли індивіду доводиться виконувати декілька несумісних ролей; по-друге, як *конфлікт експектацій*, спричинений різними інтерпретаціями в межах однієї і тієї ж ролі (наприклад, різні суб’єкти можуть ставити різні, інколи навіть протилежні вимоги до індивіда, що виконує одну і ту ж роль); по-третє, як *внутрішньо-рольовий конфлікт* між “функціональною доцільністю рольових приписів і соціокультурними особливостями рольових стандартів” [15, с. 480–482]. “Рольова напруга” пов’язана, насамперед, із виконанням ролі. Індивід, виконуючи свою роль, проходить через позитивні чи негативні емоційні та моральні переживання, що позначається на безпосередньому виконанні соціальної ролі [15, с. 483]. Причинами такого стану є переважно рольові конфлікти або невідповідна рольова підготовка.

Р. Дарендорф, німецький соціолог, котрий став відомим наприкінці 50-х рр. ХХ ст. завдяки дослідженням феномену соціального конфлікту, вважає, що специфіка конфліктів полягає в їх зумовленості соціальною структурою, зокрема, “структурою соціальних позицій і ролей”. Класифікуючи соціальні конфлікти, Р. Дарендорф послуговується такими

поняттями, як ранг учасників соціального конфлікту та ступінь соціальної єдності. В останньому випадку роль – один із ступенів соціальної єдності. Як конфлікт супротивників одного рангу можна розцінювати, наприклад, суперечності між роллю в сім'ї і професійною. Прикладом конфлікту супротивників, які перебувають у відносинах владного підпорядкування, є суперечності між ролями, виконуваними у власній сім'ї, та ролями, виконуваними в сім'ї батьків. Останній, третій ранг передбачає конфлікт між цілим і частиною, наприклад, між роллю солдата та обов'язком виконувати наказ [22]. Індивіди намагаються долати рольові конфлікти та напруження в різний спосіб: раціоналізацією рольових очікувань, ієрархізацією ролей тощо.

Загалом у межах структурної перспективи, як уже згадувалося, ролі тісно пов'язані, з одного боку, з поняттям соціальної структури¹², а з іншого – з індивідом. Саме тому роль часто розглядається як ланка, що поєднує соціум та особистість. На нашу думку, стосовно *соціальної структури* роль виступає її компонентом та визначає місце індивіда в цій структурі. Як елемент соціальної структури роль задана потребами соціальної системи, а отже, є зовнішньою стосовно індивіда та домінує і над дією, і над суб'єктом дії. Нові ролі можуть виникати та функціонувати внаслідок трансформацій уже наявних ролей, але не створюються і не модифікуються в результаті соціальної взаємодії. Роль є стабільною малорухомою категорією, тому її можна описати за допомогою чітких характеристик. Стосовно *індивіда* роль виступає “конкретизованою структурою”, оскільки вона є “зразком” суспільних відносин у вигляді правил, норм, очікувань, що регулюють поведінку індивіда, і виступає як “описуючий”, “регулятивний” та “орієнтувальний” концепт. Соціальна система постає, таким чином, як насичений опис соціальної структури – ієрархії різноманітних позицій і ролей.

Таке розуміння ролі дозволяє “описати” соціальну структуру, її складові, функціонування та пояснити її стабільність. Дефініції поняття “роль” у межах цього підходу є чіткими та логічними. Проте акцент на стабільності та впорядкованості соціальної системи, що особливо характерно для структурного функціоналізму, ускладнює застосування цього підходу для

¹² Структура (лат. *structura* – будова, порядок, розміщення) у найбільш узагальненому вигляді розглядається як “сукупність внутрішніх зв'язків... внутрішня будова об'єкта” [5, с. 1097]. Соціальна структура – “це сукупність відносно стійких зв'язків між елементами соціальної системи, що відображають її сутнісні характеристики” [5, с. 958]. У структурному функціоналізмі соціальна структура виступає “зразком” суспільних відносин, у марксизмі – це взаємозв'язок та взаємодія різних груп індивідів (верств) [11, с. 27].

дослідження різноманітних соціальних змін (у тому числі і зміни ролей). Безособистісно-рольове бачення суспільства, в якому індивід – лише слухняний виконавець приписаних ролей, ігнорує наявність активного суб'єкта (як конформного, так і не лояльного щодо соціальної системи). Наведені моменти свідчать про слабкі місця структурної рольової перспективи.

Загалом можна виділити такі відмінності між інтеракціоністськими та структурними соціологічними підходами до розгляду ролей.

1. В інтеракціоністській перспективі роль трактується як результат соціальної взаємодії, причому знання індивіда, безпосередній соціальний контекст тощо впливають на виконання та інтерпретацію ролі. У структурній перспективі роль – а) компонент соціальної структури, що описує місце індивіда в цій структурі; б) “конкретизована структура” стосовно індивідів, яка задана їм у вигляді зразків, правил та норм.

2. В інтеракціоністській перспективі наголошується на “ігровому”, мінливому характері ролі, від якої можна дистанціюватись у своїй свідомості; індивід може маніпулювати “грою”, суттєво змінюючи свої та чужі ролі. У структурній перспективі роль задається соціальною системою, а певна варіативність у її розумінні та трактуванні допускається з огляду на індивідуальну унікальність. Але загалом будь-які рольові маніпуляції розглядаються як відхилення, наслідок “неправильної” соціалізації.

3. В інтеракціоністській перспективі роль істотно залежить від соціальної ситуації: йдеться про перформативний характер ролей (І. Гофман, особливо Г. Гарфінкель); у структурній орієнтації роль становить чіткі, наперед задані очікування.

4. В інтеракціоністській перспективі суспільству надається динамічний характер; які б аспекти (зокрема, соціальні ролі) ми не брали, всі вони похідні від взаємодії людей. У структурній парадигмі суспільство розглядається як певна соціальна тотальність взаємопов'язаних структур, усі елементи якої виконують певну функцію та є взаємозалежними.

5. В інтеракціоністській перспективі індивід – вагомий соціальний актор, що формує соціальний світ, тоді як у структурній перспективі індивіди та взаємодія між ним розглядається як наслідок домінуючої соціальності.

Отже, інтеракціоністська перспектива відображає динамічну соціальну реальність, наслідком якої є мінливі, постійно інноваційні соціальні відносини, а структурна – соціальну реальність, що спрямована на відтворення сталих, утверджених соціальних відносин. Відповідно ролі є

або постійно оновлюваним продуктом індивідуальних взаємодій, або мережею сталих, постійно відтворюваних, наперед заданих зразків у взаємодіях індивідів. Відтак, виникає потреба у створенні адекватної теоретичної і методологічної основи для аналізу поняття “роль”, яка б розглядала це поняття як цілісний феномен, що містить і статичну, і динамічну компоненти.

Таким чином, у цій статті здійснено огляд основних теоретичних підходів до розуміння поняття “роль” і виокремлено дві соціологічні перспективи: інтеракціоністську та структурну, кожна з яких акцентує на якомусь одному із рольових вимірів: динамічному або статичному. Розглянуто переваги і недоліки зазначених перспектив. На основі цього аналізу зроблений висновок про потребу синтезованої теоретичної та методологічної основи для аналізу поняття “роль”, яка б поєднала динамічний та статичний аспекти. Запропоновано означення поняття “роль” для кожної із перспективи, а також виокремлено специфіку соціологічного підходу до аналізу цього поняття.

-
1. Encyclopedia of Sociology. 5 Vol. / Ed. by F. Borgatta, R. Montgomery. – N.Y.: Macmillan, Gale Group, 2000. – V.4: Qual-Socio.—2912 p.
 2. Бергер П. Приглашение в социологию: гуманистическая перспектива / П. Бергер. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 168 с.
 3. Turner J.H. The Structure of Sociological Theory/ J. H. Turner. – 5th ed. – Wadsworth, Ins, 1991. – 661 p.
 4. Горностай П. Основні тенденції функціонування особистості у ракурсі рольової теорії / П. Горностай// Наук. студії з соц. та політ. психології.– К., 2002. – № 9. – Вип. 6. – С. 44–57.
 5. Социология : Энциклопедия / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. — Мн. : Кн. дом, 2003. — 1312 с.
 6. Turner R. H. Role Change / R. H. Turner // Annual Review of Sociology. – 1990. – V.16. – P. 87–110.
 7. Biddle B. J. Recent Development in Role Theory / B. J. Biddle // Annual Review of Sociology. – 1986. – V. 12. – P. 67–92
<http://links.jstor.org/sici?sici=0360-0572%281986%2912%3C67%3ARDIRT%3E2.0.CO%3B2-3>
 8. Гідденс Е. Соціологія / Е.Гідденс. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
 9. Макеев С. Структурна перспектива в сучасній соціології / С. Макеев // Соціологія: теорія, методи, маркетинг – 1998. – № 1– 2. – С. 27–35.

